



Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Firat University Journal of Social Science
Cilt: 15, Sayı: 2, Sayfa: 433-453, ELAZIĞ-2005

FATİMİLER DEVLETİNİN KURULUŞU

The Founding of Fatimid State

Aydın ÇELİK

Fırat Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Elazığ.

acelik1@firat.edu.tr

ÖZET

Fatımiler Devletinin Kuruluşu fikir olarak İsmailiye mezhebine dayanmaktadır. Bu devletin kurulması, İsmailiye dâîlerinden Ebû Abdullah eş-Şîî'nin sayesinde oldu. O, Irak'ın Selemye şehrinde yaşayan dönemin İsmailiye imamı Ubeydullah tarafından Kuzey Afrika'ya gönderildi. Ebû Abdullah İsmailiye düşüncesini Berberîlerden bir kabile olan göçebe Kutame kabilesi arasında yaydı. Önce Kutamelileri birleştirdi, sonra da onlarla birlikte Ağlebîlere karşı savaş açtı. Başarılı ataklardan sonra 909'da Ağlebî başkenti Rakkâde'ye girdi. Böylece yeni bir hilâfet idaresi ortaya çıktı ve islâm dünyasındaki halifelik ikiye ayrıldı.

Anahtar Kelimeler: Fatımiler, Ebû Abdullah eş-Şîî, Ağlebîler, Mağrib, İsmailiye.

ABSTRACT

Founding of Fatimid state based on the idea of İsmailiye thought. This state founded thank to Ebû Abdullah, one of the dâî of İsmailiye. He was sent to Northwestern Africa by Ubeydullah who was the İmam of İsmailiye at this time, living in Iraq, in Selemye. Ebû Abdullah propagandised İsmailiye idea among Kutame nomadic tribe, one of the Berberî tribes in Maghreb. Firstly, he began to unite Kutames tribe and secondly started a war with them againts to Aglebî state. After some successful attacks, he could went in Rakkâde, capital of Aglebî rule, in 909. Finally, a new caliphate rule came into and the caliphate of islamic world divided in two parts.

Key Words: Fatimids, Ebû Abdullah eş-Şîî, Aglebs, Maghreb, İsmailiye.

Giriş

Günümüz coğrafyacıları Afrika kıtasını; Kuzey Afrika, Orta Afrika ve Güney Afrika olmak üzere üç ana bölgeye ayırmaktadırlar. Akdeniz kıyısında bulunmasından dolayı Kuzey Afrika'ya, "Akdeniz Afrikası" da denilmektedir. Bugünkü Mısır, Libya, Tunus, Cezayir ve Fas ülkelerini içine alan bölge, iklimi, yer şekilleri ve bitki örtüsüyle Afrika'nın diğer bölgelerinden farklılık arz etmektedir. Bölgenin coğrafi konumu tarihî ve siyasi gelişmesini açıkça etkilemiştir. Dolayısıyla kıta, erken dönemlerden itibaren büyük uygarlıklara sahne olmuştur¹.

Kuzey Afrika, Ortaçağ Arap coğrafyacıları ve tarihçileri tarafından, "Maşrik" kelimesinin zıddı olarak "Mağrib" diye isimlendirilmiştir. Dönemin coğrafyacıları kuzeyde Akdeniz, güneyde Büyük Sahra'nın sınırlarını çizdiği bu bölge hakkında önemli bir görüş ayrılığına düşmezken, Mağrib'in doğu ve batı sınırları üzerinde farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bazıları doğu sınırlarını Kızıl Deniz'den başlatmakta, bazıları da batıdaki sınırına Endülüs'ü dahil etmişlerdir. Ancak Mağrib, genel olarak İfrikiyye, Orta Mağrib ve Uzak Mağrib olmak üzere üç ana bölgeye taksim edilmektedir. Kasr-ı Ahmed'den Bicâye'ye kadar İfrikiyye, Bicâye'den Mulûye'ye kadar Orta Mağrib (Mağribu'l-Evsât), Mulûye'den Sûs'un dahil olduğu alana kadar da Uzak Mağrib (Mağrib'ul-Aksâ) diye isimlendirilmektedir². Kısaca, Kuzey Afrika'nın batısında bulunan ve Libya, Tunus, Cezayir, Fas ve Moritanya ülkelerini içine alan bölgeye "Mağrib" denilmektedir³.

Mağrib bölgesinin doğal görünümüne kısaca değinecek olursak, Fas'ın batısından başlayan ve yüksekliği zaman zaman 4000 m.'yi aşan Atlas Dağları silsilesi sıra dağlar halinde git gide alçalarak Tunus'a kadar ulaşmaktadır. Atlas Dağlarının Ak Deniz kesiminde kalan kısmında, yer yer kesintiye uğrayan küçük kıyı ovaları görülmektedir.

Mağrib kuzeyden güneye doğru; Ak Deniz kıyı şeridi, orta kesim yarı kurak alanlar ve çöl bölgesi olmak üzere üç farklı özellik taşımaktadır. Bölgenin bol yağışlı, nüfusu en yoğun ve tarıma elverişli kısmını kıyı şeridi oluşturmaktadır. Kıyı şeridinin arka kısmındaki yarı kurak bölge ise kıyıya oranla daha az yağışlı ve daha sıcaktır. Nüfusun

¹ Selâmi Gözenç, *Afrika Ülkeler Coğrafyası*, İstanbul, 1995, s. 3-4.

² G. Yver, "Mağrib", *İ.A.*, Eskişehir, 1997, C. 7, s. 142-143; Yakut el-Hamevî Mağrib'in batı sınırlarına Endülüs'ü dahil etmekte, Bkz., Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, Beyrut, 1995, C. 5, s. 161. İfrikiyye'nin sınırlarını da Trablusgarb'dan Bicâye'ye kadar olduğunu belirttiikten sonra, Coğrafyacı Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin ise İfrikiyye'nin sınırlarını doğu-batı istikametinde, Barka'dan Tanca'ya genişliğinin ise Ak Deniz'den Sudan'a kadar dayanan çöller bölgesine kadar uzattığını belirtmektedir. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, c. I, s. 228,

³ İbrahim Harekât, "Mağrib" *T.D.V.İ.A.*, Ankara, 2003, C. 27, s. 314.

seyrek olduğu bu alan göçebe toplulukların yaşadığı topraklardır. Güney bölgesi ise çöl topografyası ve iklim özelliklerinin hâkim olduğu verimsiz yerlerdir⁴.

1- FATİMÎ HÂKİMİYETİNDEN ÖNCE MAĞRİB'İN GENEL DURUMU

1.1. Siyasî Tarihi

Tarihi Milattan önce 3000'li yıllara kadar uzanan bölgenin asıl unsuru olan Berberilerin aslı ve eski tarihi hakkında detaylı bilgiler bulunmamakla birlikte batılı araştırmacılar, Berberilerin, batıdaki Atlas dağlarından doğuya doğru yayıldıklarını, Mes'udî ve İbn Haldun gibi İslam tarihçileri ise Berberilerin Yemen veya Filistin'den buraya geldiklerini iddia etmişlerdir⁵.

M.Ö. 846-146'da İfrikiyye'ye, Kartacılılar olarak da bilinen Fenikeliler hakim olmuş ve Ak Deniz'in doğu kıyısında ticaret amaçlı birçok şehirler kurmuşlardır. Bu maksatla Tunus'ta Kartaca ve Sus, Libya'da Sabratha ve Leptis Manga, Cezayir'de Bicâye, Fas'ta Selâ ve Tanca şehirlerini kurmuşlardır. Ak Deniz'de bulunan Sicilya, Sardinya ve Korsika adalarını ele geçirmek için M.Ö. VI. yüzyılda Greklerle, II. yüzyılda da Romalılarla savaşa giren Fenikeliler, Ak Deniz adalarından çekildiler. M.Ö.146 yılında Romalılarla savaşa giren Kartaca komutanı Hannibal yenilince, Kartaca şehri Romalılar tarafından yerle bir edildi. Bu tarihten itibaren Mağrib, 439 yılına kadar Romalıların hakimiyetinde kaldı⁶. Kartaca şehirleri üzerinde yeni şehirler inşa eden Romalılar döneminde yerli halk olan Berberiler arasında kısmen Hristiyanlık dini yayıldı. Fakat yerlilerin büyük çoğunluğu itaat altına alınamamıştı.

Hakim oldukları bölgelerde idarî düzenlemeler yapan Romalılar döneminde Moritanya'nın kuzeyine Zenâte ve Sinhâce kabileleri yerleşti. Daha sonra Roma'da taht kavgaları baş gösterince, bu kez bölgede Vandallar sahneye çıktı ve 439 yılında Kartaca'yı ele geçirdiler. Yaklaşık bir asır Vandalların egemenliğinde kalan bölge, yerli Libyalıların saldırılarına maruz kaldı. Yerlilerle Vandallar arasındaki iktidar mücadelesi, Bizans donanmasının 533 yılında Kartaca ve eski Roma müstemlekelerinin işgaliyle

⁴ Selâmi Gözenç, *Afrika Ülkeler Coğrafyası*, s. 105-132, İbrahim Atalay, *Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası*, İzmir, 1999, s. 262-266; Aydoğan Köksal, *Afrika Coğrafyası*, Ankara, 1976, s. 54-56.

⁵ İbrahim Harekât, "Mağrib" *T.D.V.İ.A.*, C. 27, s. 314; İbn Abdu'l-Hakem, Berberilerin, Talut'un öldürdüğü Calut kavminin bakiyelerinden kaçıp Mağrib'in dağlık alanlarına yerleşenler olduğunu rivayet etmektedir. İbn Abdu'l-Hakem, *Futûhu Mısr ve Ahbâruhâ*, Kahire, 1991, s. 170. Ayrıca Bkz., İbnu'l-Fakîh, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. el-Hamedânî, *Kitâbu'l-Buldân*, Leiden, 1302, s. 83, el-Hamevî, *Mu'cem*, c. I, s. 368.

⁶ Halil Demircioğlu, *Roma Tarihi*, Ankara, 1998, s. 211-269.

neticelendi. 646 yılına kadar süren Bizans hakimiyeti, Müslüman Arapların bölgeye gelmesiyle son buldu⁷.

Müslümanların Afrika kıtasına ayak basmaları Amr b. el-Âs komutasındaki askerlerin 641 yılında Mısır'ı ele geçirmesiyle başladı. Kısa bir zaman sonra Trablusgarb'ı ele geçiren Amr b. el-Âs, dönemin halifesinden izin alamadığı için İfrikiyye bölgesinin batısına doğru daha fazla ilerleyemedi. Hz. Osman'ın hilâfeti döneminde Mısır'a vali olan Abdullah b. Ebû Serh 647-648 yılında ordusuyla Mağrib'e doğru ilerledi. Rum komutanı George'yi hezimeteye uğratan Abdullah, bölge halkının kendisine teklif ettiği vergi miktarını kabul ederek, Mısır'a geri döndü. Burası Hz. Ali ve Muaviye arasındaki mücadele esnasında Müslümanların elinden çıktı.

Bölge, Emevîlerin iktidara gelmesiyle yeniden itaat altına alınmaya başlandı. Muaviye'nin Mısır'a atadığı Muaviye b. Hudeyc, kaybedilen yerleri elde ettiği gibi bol miktardaki ganimetlerle birlikte bölgeyi yeniden itaat altına aldı. Muaviye b. Hudeyc'in İfrikiyye fethine atadığı Ukbe b. Nâfi' el-Fihri, İfrikiyye ve Mağrib'in fethini gerçekleştirmek ve bölgeyi kontrol etmek için sürekli bir ordu bulunduracağı Kayrevân şehrini kurdu (670-675). 667'de Mısır valisinin değişmesiyle fetihler Abdullah b. Ebû'l-Muhacir tarafından devam etti. Yezid b. Muaviye'nin 681'de hilafete geçmesiyle Ukbe b. Nâfi' yeniden İfrikiyye valiliğine atandı. Fetih hareketine kalındığı yerden devam eden Ukbe, Sûs bölgesini hakimiyeti altına aldı. Ukbe'nin 682-683 yılında hasımları tarafından pusuya düşürülüp öldürülmesinden, Hasan b. Numan el-Gassânî'nin 693-700 yıllarında atanmasına kadar geçen sürede Bizans ve Berberîlerin mukavemeti kırılmadı. Hasan'ın valiliği döneminde bölgeyi ele geçiren Kâhine'yi 694-695 yılında bozguna uğratarak İfrikiyye'nin tartışmasız yöneticisi oldu. İfrikiyye'nin fethinde önemli rol oynayan diğer bir vali ise Musa b. Nusayr'dır (708). Musa, başarılı hamleler sonunda Berberîleri itaat altına aldı ve Tanca şehrine Tarık b. Ziyad'ı atayarak Kayrevân'a geri döndü⁸.

Abbasîlerin başa geçtiği ilk dönemlerden itibaren özellikle de Ebû Cafer Mansur döneminde Kuzey Afrika ülkeleri Haricî hareketin merkezi durumuna geldi. Bir taraftan

⁷ İbrahim Harekât, "Mağrib" *T.D.V.İ.A.*, C. 27, s. 314-315.

⁸ Halife b. Hayât, *Tarihu Halife b. Hayât* (Çev. A. Bakır), Ankara, 2001, s. 189, 199, 258, 303-304, 335; İbn Abdu'l-Hakem, *Futûhu Mısır*, s. 172-173, 183, 194-205, el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Bıldân* (Çev., M. Fayda), Ankara 1987, s. 324-330; İbn 'îzâr el-Merâkuşî, *Kitâbu'l-Beyâni'l-Muğrib fî Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib* (neşr ve thk. Levi Provençal-G.S. Colin), Leiden 1948, C. I, s. 8-42; el-Hamevî, *Mu'cem*, C. I, s. 229, İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi el-Kâmil fî't-Tarih Tercümesi* (Çev. A. Ağırakça), İstanbul, 1987, C. III, s. 31, 94, 98, 472-474, C. IV, s. 334, 483-484; Salih M. M. el-Müzeynî, *Libya*, Bingâzi, 1994, s. 28 vd., Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi* (Çev., S. Tuğ), İstanbul, 1989, C. I, s. 337-338; Arif Tamir, *Ubeydullah el-Mehdî*, Beyrut, 1990, s. 88-90.

iktidar değişikliğinden kaynaklanan iç çatışmalar, diğer taraftan da bu mücadeleyi fırsat sayan Sufriyye ve Verfecûme kabilelerinin Kayrevân'ı üç yıl boyunca tahripleri takip etti⁹. 800 yılında Halife Harun Reşîd tarafından atanan İbrahim b. Ağleb et-Temîmî dönemine kadar geçen zaman içinde Kayrevân'a atanan yaklaşık on civarındaki valilerden bazıları Hariciler tarafından öldürülmüş, bazıları görevden affını istemiş, diğer bazıları da uzun süre Haricîlerle savaşmak durumunda kalmışlardır¹⁰. Bu ayaklanmalardan biri 768 yılında Haricîlerden Ebû Hâtim el-Ebâdî, öncülüğünde çıkmış ve 130 000 kişilik taraftarıyla Kayrevân'ı sekiz ay boyunca kuşatma altında tutmuştur. Dönemin valisi Amr b. Hafs'ı öldüren Haricîlerin isyanı, ancak Halife Mansur'un Yezid b. Hâtim'in emrinde, Bağdat'tan gönderdiği, Şâm, Irak ve Horasanlılardan oluşan 60.000 kişilik orduyla bastırılabilirdi. Bu isyanda otuz bin Haricî'nin öldürüldüğü belirtilmiştir¹¹.

Harun Reşîd tarafında 800 yılında İfrikiyye'ye atanan İbrahim b. Ağleb'in idareye gelmesinden, Fatımîlerin idareyi ele geçirmesine kadar geçen sürede bölge, babadan oğula devam eden Ağlebi sülalesinin iktidarında kaldı.

Dört Halife, Emevî ve Abbasî dönemlerinde süregelen istikrarsızlık döneminden sonra İbn İzârî'nin siyasetinden ve şahsından övgüyle söz ettiği İbrahim b. Ağleb ile birlikte bölgede belli oranda bir dengenin oluştuğu anlaşılmaktadır. Bu ifadelerden bölgede savaşlar ve problemler yaşanmadığı anlamı çıkarılmamalıdır¹².

Ağlebîler görünürde Abbasilere bağlı, fakat fiiliyatta bağımsız hareket etmekteydiler. Yarı bağımsız hareket eden bu devletin siyasî tarihinde en dikkat çeken yönü Ağlebîler döneminde gerçekleştirilen Sicilya'nın fethidir. Ziyâdetullah (827-828) yılında Kadı Esed b. Furat'ın komutanlığında adaya gönderdiği ilk büyük deniz filosuyla adaya başarılı bir hamle gerçekleştirmiştir. Esed'in Saragoza'yı işgali sonrasında gemiler çok sayıda esir ve bol ganimetle geri dönmüştür. 835 yılında Palermo'ya, 836 yılında da adadaki pek çok şehre başarılı seferler düzenlenmiştir¹³.

Başarılı dış seferler sonucunda diğer civar devletlere nazaran daha nüfuzlu bir konuma gelen Ağlebîler II. İbrahim'in tahta çıktığı 875 yılında gücünün zirvesine ulaştılar. Ancak, II. İbrahim dönemi (875-902), aynı zamanda devletin yavaş yavaş

⁹ Bkz. İbn 'İzârî, *Beyânu'l-Muğrib*, C. I, s. 64-71.

¹⁰ el-Hamevî, *Mu'cem*, C. I, s. 229-230.

¹¹ İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi*, C. V, s. 484-485; İbn 'İzârî, *Beyânu'l-Muğrib*, C. I, s. 76-79.

¹² İbn 'İzârî, *Beyânu'l-Muğrib*, C. I, s. 92; Ferhât ed-Dişrâvî (Arp. Çev., H. es-Sâhilî), *el-Hilâfetü'l-Fatımiyye bi'l-Mağrib*, Beyrut, 1994, s. 32.

¹³ İbn 'İzârî, *Beyânu'l-Muğrib*, C. I, s. 102-106.

çözölmeye başladığı dönemin de başlangıcı oldu¹⁴.

II. İbrahim döneminde gerçekleştirilen para ıslahından dolayı “dirhem ayaklanması” diye bilinen ayaklanma patlak verdi (983). Bu isyan, esnafın dükkânları kapatıp saraya doğru yürüdüğü, geniş katılımlı bir olaydı¹⁵. İdareye karşı nefretin oluşmaya başladığı bu uygulamadan sonra Ağlebîler hiçbir zaman eski gücüne ulaşamadılar. Bu yıl, aynı zamanda ilerde bahsi geçecek olan Dâî Abdullah eş-Şîî'nin Kutâme bölgesine yerleştiği yıldır ki on altı yıl sonra 909' da başkent Rakkâde'yi ele geçirecektir.

Öte yandan aynı dönemde II. İbrahim'in takip ettiği sert politikalar sonucunda bazı şehirlerde isyanlar çıktı ve halkın kendisine olan kını git gide arttı. Bu isyanlarda İbrahim kendisine sadık olan zenci köleler sayesinde iktidarını koruyabildi. Ancak onu esas korkutan şey, Dâî Abdullah eş-Şîî'nin Kutâme kabilesi arasında elde ettiği başarı idi. Zira Dâî kendisine karşı savaşmaya cüret etmese bile şifahî olarak tehditler savuruyordu.

Mağrib'de Şia tehlikesi baş göstermişken II. İbrahim, yerine Muhammed b. Ziyâdetullah'ı Rakkâde'ye bırakarak, pek de tehlike arzetmeyen Sicilya'ya doğru sefere çıktı. Şüphesiz Ziyâdetullah döneminde Sicilya'nın fethi iç barışa katkıda bulunmuştu. Ancak bu hamle pek uygun bir zamanda gerçekleşmedi. Çünkü Dâî'ye karşı gönderilecek ordu memleketten uzak diyârlara gönderilmişti. Nitekim, İbrahim Sicilya'nın Teberman kalesini ele geçirirken, bu durumu fırsat bilen Dâî de 902' da Kutâme kabilesi topraklarındaki Mîle kalesini ele geçirdi¹⁶.

1.2. Dinî, Sosyal, İktisadî ve Kültürel Durumu

Eski zamanlardaki Berberîler putperest idiler. Kartacalıların bölgeye gelmeleriyle birlikte Berberîlerin bir kısmı Yahudilik dinine geçti. Kartaca ve Roma döneminde inşa edilen şehirlerin ve antik merkezlerin sona ermesinden sonra bu din ülkenin içlerine doğru girdi, yüksek yaylalara ve sahraya kadar yayıldı. Roma ve Bizans hakimiyeti döneminde ise Hristiyanlık yayıldı¹⁷.

Fetihten VIII. yüzyılın sonuna kadar geçen dönemde Mağrib'e yerleşen Arap nüfusunun yaklaşık 150.000 kadar olduğu ve bu miktarın da bölge nüfusunun yaklaşık 1/6'sına tekabül ettiği belirtilmektedir. Nüfusun en eski ve esas unsurunu Berberîler

¹⁴ Ferhât ed-Dişrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fatîmiyye*, s. 33.

¹⁵ İbn 'İzârî, *Beyânu'l-Muğrib*, C. I, s. 120-121.

¹⁶ Ferhât ed-Dişrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fatîmiyye*, s. 34-38.

¹⁷ Rene Basset, “Berberîler”, *İ.A.*, C. 2, s. 534-535; Maurice Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslam*, İstanbul, 1983, s. 60.

oluşturmaktaydı. Onlardan sonra ise Afrikalılar ve Rumlar geliyordu. Buradaki Afrikalılardan maksadın Latin kökenli Hristiyan Afrikalılar olduğu, Rumlardan maksadın ise Bizanslılar olduğu şeklinde yorumlanmıştır¹⁸.

İlk İslam fetihleri esnasında Mağrib bölgesi, Araplaşma ve İslamlaşma bakımından pek fazla bir mesafe katedemedi. Fetih esnasında yaşanan ciddî problemler, siyasi çekişmeler ve isyanlar neticesinde Müslümanlarla Berberîler arasında kaynaşma meydana gelmedi. Fakat Ağlebîlerin idareye geçmesinden sonra daha önceki dönemlerdeki problemlerin azalmasından dolayı bölgenin demografik yapısında bazı değişiklikler meydana geldi.

Bölgedeki Arap nüfusunun oranına etki eden en önemli gelişmelerden biri daha önce geçtiği üzere Abbasî Halifesi Mansur'un Yezid b. Hâtim'i Şam, Irak ve Horasanlılardan oluşan 60.000 kişiden oluşan orduyla Kayrevân'a göndermesiyle meydana geldi. Burada bulunan Emevî askerlerinin işine de son verildi.

Ağlebîler'in Sicilya'ya sevk ettikleri orduda çok sayıda Berberî bulunması, bu dönemde taraflar arasında kaynaşmanın ya da İslamlaşmanın nispeten oluştuğunun bir göstergesidir. Ancak İslam öncesinde de olduğu gibi kaynaşmanın ilk meydana geldiği yerler gayet tabii ağırlıklı olarak şehirler olmuştur. Özellikle Kayrevân, Tunus, Suse, Sefâkus, Kâbis şehirleri Araplaşmanın geniş ölçüde gerçekleştiği şehirlerdir. Yakubi'nin belirttiğine göre Kayrevân'da çoğunluğunu Kureyş'in Rabia kolu olmak üzere Araplar, Horasan asıllı Acemler ve Emevîlerle birlikte gelen askerler olmak üzere, yerli ve yabancılar, Berberîler, Rumlar vs. oluşturuyordu. Batı bölgelerindeki kale şehirlerinde ise Araplar hakim durumda idiler. Benzer bilgiler İftitâh'ın yazarı Kadı Nu'man tarafından da verilmektedir. Dolayısıyla aslî unsurlar (Berberî, Rum, Afrikalı) ile sonradan gelenler (Horasan, Şam, Iraklı, vd.) arasında 9. yüzyılın ikinci yarısında bölgede meydana gelen sükûnet sayesinde muhtelif unsurlar arasında bir kaynaşmanın meydana geldiği söylenebilir¹⁹.

Ağlebî aristokrasisini oluşturan piramitin en üst kesimi, başkent Rakkâde ve idare merkezi olan Kasr-ı Kadîm sarayında ikamet ediyordu. Devlet, sivil ve askerî en üst düzey yöneticilerini bunlar arasından seçiyordu. Bunlar "hassa" tabakasından olup Ağlebîler ailesini kapsamaktaydı. Özellikle Mudar kabilesinden olanlara, hicâbet, berîd

¹⁸ Ferhât ed-Diştirâvî, *el-Hilâfetü'l-Fatimiyye*, s. 38-39.

¹⁹ Ferhât ed-Diştirâvî, *el-Hilâfetü'l-Fatimiyye*, s. 39-43.

ve bölge valilikleri gibi üst düzey görevler veriliyordu. Bu görevlilere İbn Karheb, İbn Samsâm veya İbn Nâfiz... gibi lakaplar veriliyordu. Üst düzey kesime Satfur, Bâce, Zâb, Kayrevân ve Tunus gibi büyük şehirlerde ikamet edenleri, Emevî ve Abbasî askerleri de dahil idi.

Halk tabakası ise -çoğunluğunu Berberîlerin oluşturduğu- köylü, göçebe ve kölelerden oluşuyordu. Orta tabaka ise şehirlerde yaşıyordu. Bunlar, Malikî ve Hanefî fakihleri, çarşılardaki büyük esnaf tabakası ve tüccar kesiminden teşekkül ediyordu.

IX. yüzyılın sonlarında İfrikiyye toplumu, ilk önceleri Araplara karşı uzun süren bir mücadele dönemi geçirdi. Daha sonra gerçekleşen İslamlaşmanın sayesinde Araplar Berberîleri tedricen kendilerine bağlamak suretiyle veya çeşitli bölgelere göç ettirerek onlara karşı üstünlük sağladılar. Ancak, Kutâmelilerin desteklediği İsmailiyye davasının başarıya ulaşmasıyla bu dengenin değiştiği, bu kez de Fatimî egemenliği altındaki Berberîlerin açık şekilde intikamlarını alma fırsatını yakaladıkları ortaya çıkmaktadır²⁰.

Kuzey Afrika'nın ekonomik vaziyetine gelince, Fenikeliler tarafından Tunus sahilinde kurulan Kartaca devleti bir müddet sonra Batı Ak Deniz'de büyük bir ticaret devleti haline geldi. İspanya'nın doğu sahilleri, Sardinya, Korsika ve Sicilya'da kolonileri olan bu devlet, Burada kurduğu antik şehirler, kara ve deniz ticareti sayesinde iktisadî refaha ulaştı.

Romalıların son dönemlerinde ve Bizans döneminde şehir uygarlığı göçebelik önünde git gide geriledi. Şehirleri çevreleyen ve besleyen topraklar, Berberî göçebe toplulukları tarafından sıkıştırılıyordu. Ekim alanlarının daralması ve ticarî akımların zayıflayışı sonucu ortaya çıkan ekonomik çöküş, Bizanslılar döneminde de devam etti. Müslümanların ortaya çıktığı bu dönemde, bölge eski iktisadî canlılığından epeyce uzaklaşmıştı. Şehirler gerilemiş, fazla uygarlık izleri taşımayan eski Berberî tavır yeniden su yüzüne çıkmış, ekonomi çökmüştü. Yenilen ve gerileyen Mağrib'in dünya ekonomisinin genel akışına girişi Müslümanların sayesinde oldu²¹.

Bilindiği gibi ekonomik istikrar ağırlıklı olarak siyasî istikrara bağlı olarak devam etmektedir. Fetihlerin uzun ve çekişmeli geçtiği Mağrib, ilk yüzyıllarda bu şansa pek sahip değildi. Ancak, Ağlebiler döneminde istikrara kavuşan bölgenin, ekonomik hayatında önemli gelişmelerin olduğu gözlemlenmiştir. IX. yüzyılda Ağlebî Emîri II. İbrahim döneminde şehirleri ziyaret eden Ya'kubî, bu dönemde halkın hiçbir endişe ve kaygı duymaksızın ülkede dolaştığını, şehirlerdeki ticaretin canlılığından, tarlalarındaki

²⁰ Ferhât ed-Dişrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fatimiyye*, s. 44-45.

²¹ Maurice Lombard, *İslam*, s. 58-61.

çeşitli ve bereketli ürünlerden bahsetmektedir.

Arapların savaşıla ele geçirdikleri Mağrib, haraç arazisi kapsamına girdi. Fetihlerin yapıldığı ilk dönemlerde ülke ekonomisinde ciddi bir farklılık olmadı. Ancak, Emevî ve Abbasîler döneminde buraya sevk edilen askerler genellikle Suriye, Filistin ve Irak bölgelerinden idiler. Bunlar daha ziyade ticarî şehirlerde veya ziraatla meşgul olmak için zengin tarım hinterlandına sahip şehirlerde ikamet etmeye meyilli idiler. Şehir kurma ve ticaret bakımından zengin bir kültüre sahip olan Müslümanlar, üzerine veya yakınlarına yerleştikleri eski antik şehirleri zamanla Kartaca ve Roma'nın ilk dönemlerindeki eski konumlarına getirdiler. Hatta bunlara yenilerini eklediler. 8. yüzyılın sonlarında başkent Kayrevân'n çarşılarını tanzim eden Yezid b. Hâtim, buraya zanaat erbâplarını yerleştirdi. Özellikle Kayrevân ve Sefakus kelimenin tam anlamıyla birer Arap şehirleri oldular. Başkent Kayrevân şehrinin ekonomik tasvirleri coğrafyacıların eserlerinde ve özellikle de Yahya b. Ömer'in Ahkâmu's-Sûk adlı eserinde görülebileceği nakledilmektedir. Bu eserde şehrin çarşıları, ticaret için gelen kabileler, günlük alış-veriş hareketleri, satış mağazaları, dükkanlar, el sanatları, dokuma, boya, çanak-çömlek eyer, hasır, cam, tuğla vs. sanayi dalları, köle tacirleri, Tunus ve Sûse liman şehirleri vasıtasıyla deniz yoluyla Sicilya ve Endülüs'ten gelenler, Mısır, Sudan ve Mağribu'l-Aksâ'dan karayoluyla gelenler tasvir edilmektedir²².

Burada özellikle Sudan'la gerçekleştirilen köle ve altın ticaretinin önemli bir yeri vardır. Bu ticaretin en önemli merkezleri Orta Mağrib'deki Sicilmâse ve Kıstiliyye şehirleri idi. Buraya gelen altın ve siyahî köleler buradan, Ak Deniz ve Doğu ülkelerine doğru yola çıkarılıyordu. Yollar üzerinde bağlantı kuran şehirler VIII. ve XI. yüzyıllar arasında kuruldu. Ağlebîler de buradan gelen altınlarla darphanelerinde sikke bastırıyordu²³.

Kırsal kesimlerdeki tarımsal ve hayvansal faaliyetler de aynı oranda canlılık arz ediyordu. Zeytin ve meyve ağaçları tarımı iyi bir seviyedeydi. Özellikle sahil kesimi ve Bâce bölgelerindeki çiftçiler fethin getirdiği yeni ziraat ürünlerine kavuştular. Bunlar arasında şeftali, fıstık, erik ve hurma çeşitlerini saymak mümkündür. Sulama teknikleri açısından Mağribliler hem eski sulama tekniklerinden hem de doğudaki yeni sulama tekniklerinden istifade ediyorlardı. Su depolanması, kanalların açılması ve akara

²² Ferhât ed-Dişrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fatımiyye*, s. 49-50.

²³ Maurice Lombard, *İslam*, s. 64.

dönüştürülen kuyuların açılması gibi²⁴.

Kuzey Afrika'nın, İslam dünyası içinde çok önemli stratejik bir konumu vardı. Burası çeşitli uygarlıkların birbiriyle kaynaştığı kesişme noktasıydı. Bir taraftan Doğu, diğer taraftan İspanya, Sicilya, Batı ve Sudan arasında bir geçiş bölgesiydi İslam egemenliğine giren bölge bu sayede yeni bir atılıma kavuşmuş, nüfusu artmış, şehirleri çoğalmış, yeni bir ekonomik ve ticarî atılım çağına girmiştir²⁵.

Kültürel vaziyetine gelince, Ukbe b. Nâfi'nin kurduğu Kayrevân şehri Yezid b. Hâtim'in valiliği döneminde Arap ve İslam kültürünün merkezi haline geldi. Yeni yönetimin zenginliğine kapılarak buraya akın eden edebiyatçılar, hukukçu ve Doğulu bilginler Kayrevân'ı bir ilim ve kültür merkezi haline getirdiler. Bu kültür, suya atılan bir taşın dalgaları gibi Mağrib'in içlerine doğru yayılıyordu²⁶.

Bölgenin Doğu ile olan irtibatı, hac ibadeti, ticaret veya seyahatler sayesinde canlı tutulurken, bu gidiş gelişlerde Doğu'nun kültür ve edebiyatı da kendisine düşen paydan istifade ediyordu. Kayrevân öyle bir seviyeye ulaştı ki, buradaki alimlerden ders almak üzere Endülüs'ten talebeler geliyordu. II. İbrahim tarafından 878 yılında Rakkâde'de kurulan ve varlığı dışında hakkında fazla bilgi bulunmayan "Beytü'l-Hikme", Abbasîlerden örnek alınarak kurulan bir ilim müessesesiydi. Burada yetiştirilen çok sayıdaki tabip, filozof, şair, fıkıhçı, matematikçi ve müzik bilgini daha sonraki Fatımî idaresinin hizmetine girdiler²⁷.

Kısaca Fatımîler Devleti ortaya çıkmadan önce bölge, uzun ve çetin mücadelelerle geçen bir fetih dönemine tanık olmuştur. Ancak sonuçta İslam medeniyetinin yerleştiği bölge Ağlebîler döneminde kurum ve kuruluşları, idarî çarkları oturmuş ve güçlü donanmaya sahip bir ülke idi.

2-FATİMÎLER DEVLETİNİN KURULUŞU

Fatımîler, kendilerini köken olarak Hz. Peygamberin kızı Fatıma'ya dayandırmaktadırlar. İfrikiyye'de ortaya çıkan Fatımî Devleti'nin dayandığı siyasî fikrin esası İsmailiyye mezhebidir. Bu mezhep, altıncı imam Ca'fer es-Sadık'ın, oğlu İsmail'i nass yoluyla halef tayin ettiğini iddia eder. İsmail, 762 yılında henüz babası hayatta iken vefat edince, sonradan on iki (İsnâ 'Aşere) imam olarak bilinen mezheb, Ca'fer es-

²⁴ Ferhât ed-Diştirâvî, *el-Hilâfetü'l-Fatimiyye*, s. 45-52.

²⁵ Maurice Lombard, *İslam*, s. 64.

²⁶ Maurice Lombard, *İslam*, s. 72.

²⁷ Ferhât ed-Diştirâvî, *el-Hilâfetü'l-Fatimiyye*, s. 53-55.

Sadık'ın ikinci oğlu Musa el-Kâzım'ı yedinci imam olarak kabul etti²⁸. İşte İsmailiyye taraftarlarıyla on iki imam taraftarlarının ayrıldığı ya da İsmailiyye fırkasının doğuşu burada başlamaktadır.

Emevîler döneminde çeşitli baskılara maruz kalan şia taraftarları, Abbasiler döneminde daha kötü baskılara maruz kaldılar. Çünkü aynı aileden gelmeleri, onların yöneticiliği açısından daha riskli bir durumdu. Tüm bu baskı ve tehditlere rağmen şia taraftarları siyasî fikirlerini yaymaktan geri durmadılar ve Ali b. Ebi Talib'in neslinin artmasıyla birlikte taraftarında da artış oldu. Artık her kesim kendi imamı için davet etmeye başladı ve ortaya çok sayıda şîî fırkalar çıktı. Bu büyük fırkalardan birisi de altıncı imam Ca'fer-i Sadık'tan sonra yedinci imamın İsmail olduğunu kabul etmeleriyle on iki imam(İsnâ 'Aşere)dan ayrılan İsmailiyye mezhebidir. Bunlar, Hz. Muhammed'in Ali'ye, kendisinden sonraki imamlara da verasetle nakletmek üzere Kur'an'ın te'vilini ve batınî bilgilerini aktardığına, bundan dolayı da imamlarının masum olduğuna inanmaktadırlar²⁹.

Abbasilerin kendilerine rahatlık vermediği İsmailiyye mezhebi, davasını yaymak için yer altına çekilmiş ve siyasî bir partiden ziyade illegal bir örgüt tarzında faaliyetlerini sürdürmeye başlamıştır. Nitekim bu gizlilikten dolayı da mezhebin imamları ve Ali'ye olan nesebi hakkında farklı görüşler ileri sürülmüş bazıları onları, Mecusî, bazıları Yahudî bazıları da putperest olduklarına dair iddialar ortaya atmışlardır³⁰.

Şia'nın İsmailiyye kolu, faaliyetlerini yürütmek üzere Suriye'nin Hama şehri yakınlığında bulunan Selemye kasabasını kendilerine üs edindiler. Abbasi askerlerinin sıkı takibatı altında Irak bölgesine yakın bölgelerde faaliyetlerini sürdürmekte zorlanan İsmailiyye mezhep imamları dailerini Bağdat'tan daha uzak bölgelere doğru kaydirdılar. Bu amaçla özellikle Yemen, Kuzey Afrika, Mısır ve Fars bölgelerine sistemli bir şekilde iyi mezhep eğitimi alan dâîlerini bu topraklara gönderdiler. Aynı yolla Fatımiler devleti de buradan gönderilen dâîlerin propagandaları sonucu kurulmuştur. Bu anlamda, Fatımiler Devletinin kurulmasının son halkasını tamamlayan, Dâî Ebû Abdullah eş-Şîî

²⁸ Muhammed Ebû Zehra, *İslamda Siyasi İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, İstanbul, 1983, s. 65; E. Ruhi Fığlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, Ankara, 1996, s. 130. Bernard Levis, "İsmaililer", *İ.A.* Eskişehir, 1997, C. 5/2, s. 1120; Eymen Fuâd Seyyid, *ed-Devletü'l-Fatimîyye fî Mısır*, Kahire, 1992, s. 30.

²⁹ Abdu'l-Mün'im Macid, *Zuhûru'l-Hilâfeti'l-Fatimîyye ve Sukûtuha fî Mısır*, Kahire, 1994, s. 72-75.

³⁰ Fatımilerin nesebi hakkında geniş bilgi için bkz. Makrizî, *İtti'âzu'l-Hunefâ bi Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtimîyyîn el-Hulefâ* (thk., C. eş-Şiyyâl), Kahire, 1948, C. I, s. 15 vd., Eymen Fuâd Seyyid, *ed-Devletü'l-Fatimîyye*, s. 32-39.

isimli Kûfeli bir dâî oldu.

On iki imamın altıncısı sayılan İmam Ca'fer-i Sadık, Fatımîler devletinin kurucu dâîsi olan Abdullah eş-Şîî'den önce İfrikiyye'ye iki dâî göndermişti. 762-763 yıllarında bölgeye giden bu dâîlerin isimleri, Ebû Süfyan ve el-Hulvânî idi.

Ebû Süfyan, İfrikiyye'nin Mermâcenne taraflarında bulunan Tâla ismindeki bir köye, el-Hulvânî ise Kıstiliyye şehrinin güneydoğusuna düşen Sûcmâr'daki en-Nâzûr denen yere yerleştiler. Her ikisi de birer cariye ve köle satın aldı ve burada birer de mescit inşa ettiler. Bu mescitlerde ilim ve ibadetle meşgul oldular. Civardaki kabilelerden gelen insanlara Ehl-i Beyt'in faziletlerini anlatmaya başladılar. Böylece Ebû Süfyan, Mermâcenne ve el-Urbus şehirleri yöresinde, el-Hulvânî ise Kutâme kabilesinden çok sayıda Berberî'yi kendi mezheplerine dahil ettiler. Ebû Süfyan'a nispeten el-Hulvânî daha uzun süre yaşadı. Dâî Abdullah eş-Şîî bölgeye geldiğinde onun yaşlı kızı henüz hayatta idi³¹.

Şimdi de konunun başında kurucu dâî diye nitelendirdiğimiz ve Fatımîler Devletinin kurulmasında baş rol oynayan Dâî Abdullah eş-Şîî (es-Sen'ânî)'nin hayat serüveni ve Kuzey Afrika'daki faaliyetlerini ele alacağız. Bu konuda en tafsilatlı bilgiyi Kadî Nu'man'ın "İftitâhu'd-Da've" isimli kaynak eserinde bulmaktayız. 346/958 yılında yazılmış olan bu eser, Fatımîler Devleti'nin kuruluşu hakkında yazılmış olan temel eserlerin başında gelmektedir.

Esas ismi Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Ahmed olan Kûfeli bu zat, Basra şehrinde muhtesib veya muallim olarak çalışmaktaydı. On iki imam mezhebine bağlı bilgili, zeki ve güvenilir biriydi. Batınî ilimleri çok iyi bilirdi. Kûfe şehrinin İsmailiyye dâî'si olan Ebû Ali ile komşuydu. Onun İsmailiyye mezhebine geçişi Ebû Ali sayesinde oldu. Ebû Abdullah eş-Şîî ve kardeşi Ebû'l-Abbas Kufe Dâî'sinin kayın pederi olan Dâî'd-Duât Feyrûz'dan İsmailiyye mezhebi ve Batınilikle ilgili ilk bilgileri aldılar. Ebû Abdullah eş-Şîî, pratik eğitimini tamamlaması ve daha sonra da Mağrib'e dâî olarak atanmak üzere İsmailiyye mezhebinin başarıyla yayıldığı Yemen'e gönderildi. Yemen'den Mekke'ye gelen hac kafilesinin dönüşünde onlarla birlikte 891 yılında Yemen'e vardı. Dönemin İmamı Hüseyin b. Ahmed, yaklaşık on yıl önce buraya kısaca İbn Havşeb olarak bilinen Hasan b. Ferec b. Havşeb b. Zâdân isminde yine Kûfeli olan bir Dâî'yi atamıştı³².

³¹ Kâdî Nu'man, *Risâletü İftitâhi'd-Da've*, (thk. V. Kâdî), Beyrut, 1970, s. 54-58, Markizî, *İtti'âz*, C. I, s. 54; Eymen Fuâd Seyyid, *ed-Devletü'l-Fatimîyye*, s. 45-46.

³² Kâdî Nu'man, *İftitâh*, s. 59, İbnu'l-Esîr, *İslam Tarihi* (Çev., A. Ağrakça), c. VIII, s. 30, Makrizî, *İtti'âz*, C. I, s. 68-69,74, Eymen Fuâd Seyyid, *ed-Devletü'l-Fatimîyye fî Misr*, s. 42-43; Salih M. M. el-Müzeynî, *Libya*, s. 126. Bu dâî'nin Yemen'deki faaliyetleri hakkında daha geniş bilgi için bkz., Kâdî Nu'man,

Ebû Abdullah, İbn Havşeb'le buluştuğunda o San'a'nın kuzeyindeki sarp bölgede önemli bir bölgeyi eline geçirmişti. Ebû Abdullah daha önce tanıdığı bu hemşehrisinin yanında yaklaşık bir yıl kaldıktan sonra, İbn Havşeb tarafından yol masrafları karşılandı ve 892 yılında Mağrib'deki görev yerine gitmek üzere Mekke'ye giden hac kafilesine katıldı.

Mekke'de Kutâme kabilesinden gelen hacılar arasında el-Hulvânî'nin mezhebine intisap etmiş şahsiyetlerin de bulunduğu grubun arasına girdi ve o yıl Kutâme kabilesinden gelen tüm hacılarla tanıştı. Yaptığı sohbetlerle onların ilgi ve beğenisini kazandı. Kendisinin çocuklara eğitim vermek dışında bir amacının olmadığını ve daha hayırlı bir iş olmasından dolayı da Irak'taki işini bıraktığını onlara söyledi. Ayrılık zamanı geldiğinde Dâî, kendisinin bu iş için en uygun yer olan Mısır'a gideceğini belirtti. Bunu duyan Kutameliler kendileriyle yolculuk yapmasını ona teklif ettiler. Olumlu cevap verince, Kutâmeliler böyle bir şahsiyetle birlikte Mısır'a kadar gideceklerine çok memnun oldular. Onlarla birlikte Mısır'a kadar yolculuk eden Dâî, yolculuk esnasında kabile mensuplarından kendi kabileleri ve ülkelerinin sosyal ve siyasî vaziyeti hakkında önemli bilgiler aldı³³.

Mısır'dan ayrılıp ilimle meşgul olacağını söylediğinde kabile mensupları, onu ısrarla kendi memleketlerine davet ettiler. Böylece sanki her şey tesâdüfen olmuş gibi hac kafilesiyle birlikte el-Hulvânî'nin yaşadığı Sucmâr'a geldi. Burada el-Hulvânî'nin cemaatinde yer alan şahıslar tarafından karşılandı ve misafirlerini 893 yılında küçük bir kale şehri olan İkcân'a yerleştirdiler³⁴.

Ebû Abdullah Mağrib'e yerleştiğinde bu dönemde üç aile tarafından idare edilen üç ayrı devlet vardı. Mağrib'ul-Aksâ'da (Fas) bulunan İdrisîler Devleti, Mağribu'l-Avsat'ta Rüstemîler Devleti ve İfrikiyye'deki Ağlebîler Devleti. Bunlar arasında İdrisîler Devleti Hasanî koluna mensup şîi bir devlettir. Bu bakımdan İsmailiye mezhebinin yayılması için uygun bir yer değildi. Rüstemîler ise harici olup, İsmailiye mezhebine mukavemet eden bir düşünceye sahipti. Ağlebîler ise hilâfeti gasp eden Abbasîlere tabi bir devlet olup, davaları için daha müsait idi³⁵.

İftitâh, s. 32-54.

³³ İbn 'Îzârî, *Beyânu'l-Muğrib*, C. I, s. 124-125.

³⁴ Kâdî Nu'man, *İftitâh*, s. 60-73, İbnu'l-Esîr, *İslam Tarihi*, C. VIII, s. 31, Markizî, *İtti'âz*, C. I, s. 74-76, Carl Brokelman, *Târîhu's-Şu'ûbi'l-İslâmiyye* (Arp. çev., N. E. Faris-M. el-Baalbekî), Beyrut, 1993, s. 250-251, Arif Tamir, *Ubeydullah el-Mehdî*, s. 110.

³⁵ Ferhât ed-Dişrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fatimiyye*, s. 86, Arif Tamir, *Târîhu'l-İsmâiliyye*, London, 1991, C. I, s.

Ebû Abdullah'ın yerleşmek için seçtiği bu bölge hem sarp bir coğrafyaya sahipti hem de merkezden daha uzaktı. Yine burada etkin olan Kutâme kabilesi Ağlebîler Devletine vergi vermeyen asi bir topluluktu. Dolayısıyla Ağlebi devletiyle arası açık olan bir topluluğu etkilemesi herhalde daha kolay olacaktı.

Şeklen İslamiyete giren ve dini bilgileri zayıf olan bu mıntıkada, Ebû Abdullah kısa sürede esrarlı şeylere davet eden doğulu bir alim olarak ün yaptı. Dânin bu özelliğinden dolayı civardaki kabilelerden heyetler halinde insanlar kendisini dinlemeye geldiler³⁶.

Doğudan geldiğinden dolayı el-Maşrikî lakabı verilen Ebû Abdullah'ın gelişi ve sıfatlarıyla ilgili ilk haberler uzun yol arkadaşları yani hac arkadaşları tarafından Kutâme kabilesinin her tarafına yayıldı. Vaaz ve nasihatleri sayesinde civar kabile ve şehirlerden çok sayıda taraftar ve aşiret reisleri onun mezhebine katıldılar. Onlara, Ehl-i Beyt'ten olan masum imam için orada bulunduğunu ve onun adına tasarrufta bulunduğunu açıklıyordu. Ebû Abdullah'a intisap edenlere “mü'minler” muhaliflerine de “kâfirler” lakabı verildi. Kadı Numan onun mezhebine katılan önemli şahsiyetlerden bazılarının isimlerini kaydetmektedir³⁷.

Maşrikî olarak ün yapan bu zat hakkında ileri geri çok şeyler söylenince, Ebû Abdullah'ın faaliyetlerine ilk tepki Mîle şehrinin sahibi Musa b. Abbas'tan geldi. Musa gönderdiği elçi vasıtasıyla onu, yanında bulunan alimlerle tartışmaya davet etti. Ancak taraftarları, yanlarındaki misafirlerini göndermeyi reddettiler. Olaydan haberdar edilen Ağlebî lideri İbrahim II, Ebû Abdullah'a bir elçi vasıtasıyla gönderdiği mektupta, varsa eğer maddî taleplerini karşılayabileceğini ifade ettikten sonra, yaptıklarından vazgeçmediği takdirde başına geleceklerden sorumlu olmayacağını ve geciken özrü de kabul etmeyeceğini bildiren tehditler savurdu. Ebû Abdullah, II. İbrahim'in mektubuna verdiği cevapta, tehditlerine aldırış etmediğini, maddî talepler için değil, sadece Allah'ın dinine, kitabına ve İmam Mehdî'ye davet ettiğini, belirtti³⁸.

Gelişinden yedi yıl sonra yani 900 yılına gelindiğinde, kendisine Tazrût'ta bir saray inşa eden dâî, sarayın etrafına da müminler için evler yaptırdı³⁹. Böylece küçük dini bir cemaatin liderliğinden siyasî ve askerî bir liderliğe terfi etti. Kadı Numan bu konuda: “Ebû Abdullah Kutâmeyi yedi bölüğe (kısm) ayırdı. Her bir bölüğün içinden birisini

208-209.

³⁶ Ferhât ed-Dişrâvî, *el-Hilâfetü 'l-Fatmiyye*, s. 86-89, Carl Brokelman, *Tarîhu 'ş-Şu 'ûbi 'l-İslâmiyye*, s. 316.

³⁷ Kâdî Nu'man, *İftitâh*, s.73-74, İbn 'İzârî, *Beyânu 'l-Muğrib*, C. I, s. 128,137.

³⁸ Kâdî Nu'man, *iftitâh*, s. 77-81, Ferhât ed-Dişrâvî, *el-Hilâfetü 'l-Fatmiyye*, s. 93-94.

³⁹ Kâdî Nu'man, *İftitâh*, s.117.

komutan olarak atadı. Her bölüğe bir dâî de atadı. Bunlara –genç olsalar da- meşâyih dendi. Müminlerin (cemaatin) kazançları ve Allah'ın ganimetten nasip ettikleri mallar Müslümanların velisi (imam) adına bu meşâyih'in elinde bırakıldı. Bu maldan hiçbir şey alınmazdı...Mehdi gelinceye kadar onların elinde kaldı. Nitekim onlar o malı ona verdiler.”⁴⁰

Dâî Ebû Abdullah, 902 yılına kadar geçen zamanını Kutâme kabilesini bir çatı altında toplamakla geçirdi. Bu zamana kadar da Ağlebîlerle her hangi bir silâhlı çatışmaya girmedi. 902 yılının Mart ayında II. İbrahim kalabalık bir orduyla Sicilya'ya sefere çıkınca, Ebû Abdullah yaz mevsiminde Tazrût'a yakın olan kale şehri Mîle'ye saldırdı ve şehri ele geçirdi. Bu savaşta çok miktarda ganimet ve mal elde etti⁴¹.

Tehlikenin farkına varan Ağlebîler sonbaharda Ebû Havâl'in komutanlığında 12.000 kişilik bir orduyla Ebû Abdullah'a karşı yürüdü. Yol üzerinde bulunan şehirlerden de askerlerin katılımıyla daha da artan sayıdaki orduyla Tazurt'a geldiler. Ebû Abdullah Tazurt'ta yenilgiye uğrayınca Ebû Havâl onun Tâzurt'taki sarayını ve binasını yaktı. Bu arada yağın kar sarp arazideki İkcân'a sığınan Ebû Abdullah'ın takibine engel oldu. Kış şartları ve Kutâmelilerin ani baskınlarına maruz kalan Ağlebî ordusu Tunus'a geri döndü⁴².

Bir taraftan askerî mücadeleyi sürdüren Ebû Abdullah diğer taraftan davasını yaymak için daha kapsamlı teşkilatlanmaya doğru yol alıyordu. Kadı Nu'man bu durumu şöyle anlatmaktadır: “Ebû Abdullah dâîlerini kabilelere dağıttı. Kendisini toplantılara adadı. O, her gün mü'minlerle toplantı yapar ve onlara izahatlar verirdi. Dâîlerin de böyle yapmalarını emretti. Böylece mü'minlerin niyetleri güzelleşti, basiretleri arttı ve durumları düzeldi”⁴³.

Tüm bunlar yaşanırken II. İbrahim Sicilya'da şehit oldu ve yerine III. Ziyâdetullah geçti. III. Ziyâdetullah merkezde sîyasî konumunu güçlendirmek için muhaliflerini katletme işiyle uğraşırken, Ebû Abdullah eş-Şîî, 903 yılında Satîf kale şehrini ele geçirdi. Bunun üzerine III. Ziyâdetullah, 40.000 kişilik bir orduyu askerî yeteneği olmayan İbn Habeşî'nin komutanlığında oraya sevk etti. Ebû Abdullah bu savaştan da galip gelerek, içinde ipek elbiseler, altın geyikler ve gümüş eyerlerin de bulunduğu çok sayıda ganimet

⁴⁰ Kâdî Nu'man, *İftitâh*, s.127.

⁴¹ Kâdî Nu'man, *İftitâh*, s. 117-118,135.

⁴² Kâdî Nu'man, *İftitâh*, s.137-139, İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi*, C. VIII, s. 33-34; Markizî, *İtti'âz*, C. I, s. 79.

⁴³ Kâdî Nu'man, *İftitâh*, s. 140.

ve silah elde etti. Ağlebî kuvvetlerinin hezimetini Kayrevân halkını tedirgin ederken, dâînin savaş öncesi iddia ettiği galibiyet ve zafere ulaşma düşüncesi, taraftarlarının artmasına ve daha da inandırıcı olmasına neden oldu. Ebû Abdullah bu galibiyetin haberini, adamlarıyla birlikte gönderdiği bir miktar hediye ile -o zamanlar birazdan bahsedileceği üzere - Sicilmâse'de bulunan Ubeydullah'a ilettili⁴⁴.

Ebû Abdullah son galibiyetiyle artık İfrikiyye merkezine ulaşabileceğine inandı. Bu cesaretle 906 yılında Kayrevân'dan sonra İfrikiyye'nin en büyük şehri olan Tıbne'ye yöneldi. Daha kalabalık ve daha teçhizatlı taraftarıyla şehri zorlamadan ele geçirdi ve adamlarından Yahya b. Süleyman'ı buraya atadı ve İkcân'a geri döndü. Aynı yılda halkın çoğunluğunu Arapların (Temim kabilesi) oluşturduğu Bellezme şehrini de ele geçirip savaşanların tamamını kılıçtan geçirdi. O, bu şehre askerlerini sevk etmeden önce üç yıl boyunca her mahsul döneminde adamlarını göndererek yiyeceklerinin azalmasına sebep oldu. 908 yılında Bâğiye şehrini savaşız ele geçirince İfrikiyye'nin batısına egemen oldu⁴⁵.

Böylece Ağlebîler devletini, batıdaki Berberîlerden koruyan savunma hattı tamamen yıkılmış ve Rakkade yolu istikametinde dâî için el-Urbus'taki Ağlebi birliği dışında her hangi bir engel kalmadı⁴⁶.

Ebû Abdullah 908 yılı sonlarında Kıstiliyye ve Kafsa'yı ele geçirdi. Buradaki asker ve Ziyâdetullah için toplanmış vergi mallarına el koydu. Kış mevsiminin girmekte olduğu bu dönemde tekrar İkcân'a yüklü miktarda mal ile geri döndü. Artık Rakkâde'ye girmek için fazla bir mesafe kalmamıştı. 909 yılının bahar mevsiminde hazırlıklara başladı. Ordusunun başında İkcân'dan Bâğiye'ye vardığında kendisine katılan askerlerin sayısı 200.000'e ulaştı. Bu dönemde Ziyâdetullah da askerlerinin başında el-Urbus'a gelmişti. Ancak kendisinin Rakkâde'de bulunmasının daha doğru olacağı fikriyle o geri döndürüldü. Sarayında içki alemiyle eğlenirken, Ebû Abdullah'ın ordusu, Ziyâdetullah'ın askerleriyle yaptığı çetin muharebe sonucunda galip geldi. Ziyâdetullah'ın bu neticeye üzüldüğünü gören cariyelerinden biri şu şiiri okudu:

Zamandan sana gelene sabret, zaten zaman böyle geçer,
Sevinç ve hüznün beraberdir, ne hüznün ne de sevinç sonsuz sürer⁴⁷.

⁴⁴ Kâdî Nu'man, *İftitâh*, s. 146,154, 156-159, İbn 'İzârî, *Beyânu'l-Muğrib*, c. I, s. 138-139, Markizî, *İtti'âz*, C. I, s. 84, 85.

⁴⁵ Kâdî Nu'man, *İftitâh*, s.160-165, İbn 'İzârî, *Beyâni'l-Muğrib*, C. I, s.141.

⁴⁶ Ferhât ed-Dişrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fatimiyye*, s. 145-147.

⁴⁷ Kâdî Nu'man, *İftitâh*, s. 201, İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi*, C. VIII, s. 42; İbn 'İzârî, *Beyânu'l-Muğrib*, C. I, s. 143, Markizî, *İtti'âz*, C. I, s. 86-87; Ferhât ed-Dişrâvî, *el-Hilâfetü'l-Fatimiyye*, s. 152-154.

Ordusunun yenilme haberini aldığıında, Ziyâdetullah, her ihtimale karşı zaten hazırlık yapmıştı. Değerli mücevherât, silah ve taşınabilir malzemeyi alarak gecenin bastırmasıyla birlikte Mısır'a doğru yola çıktı. Önce Trablus şehrine daha sora Fustat'a gitti. Orada bir hafta kalan Ziyâdetullah önce Remle'ye daha sonra da Rakka'ya geçti. Burada Abbasî halifesi el-Muktedir'in veziri İbnu'l-Furat'a bir mektup göndererek Bağdat'a girmek için müsaade istedi. Ancak bir yıl kadar beklediği cevapta halife, kendisine vereceği destek ile Mağrib'e geri gitmesini istedi. Ancak beklediği desteği alamayan Ziyâdetullah, 912 yılında Beytü'l-Makdis'de öldü⁴⁸.

Ağlebî merkezi Rakkâde'de geriye kalan üst düzey görevliler ve ailesi ise Kayrevân, Sûse ve civardaki diğer bazı şehirlere dağıldılar. Kendisine ihanet eden vezir İbnu's-Sâiğ ise Kasru'l-Kadîm'den aldığı otuz yük mal ile Sicilya'ya gitmek üzere Sûse limanına gitti. Sûse valisinin el koyduğu malları daha sonra Ebû Abdullah'a teslim etti. Sicilya'ya gitmek için denize açılan vezir rüzgârın etkisiyle Trablus limanına vardığı ve henüz orada bulunan Ziyâdetullah tarafından öldürüldü⁴⁹.

Ebû Abdullah, Ziyâdetullah'ın gidişinin ikinci günü yağmalanan saraya, üçüncü günü önce Kayrevân'a ardından da Rakkâde'ye girdi (26 Mart 909). Kendisi Kasru'l-Kadîm'e yerleşen Ebû Abdullah, Kutâmelileri de sarayın etrafında bulunan evlere yerleştirdi. İlk iş olarak yeni devletin oluşumunu tamamladı. Tüm İfrikiyye halkına emân veren Ebû Abdullah, devletin üst düzey görevlilerini atadı. Mezhebine uygun olarak, Ezana "hayya 'alâ hayri'l-amel" cümlesini ekledi, ve sabah namazının ezanında okunan "es-salâtu hayrun mine'n-nevm" cümlesini kaldırdı, sikke bastırdı ve Cuma hutbesine Ehl-i Beyt'e saygı ifadelerini koydurdu⁵⁰.

Makalenin başlarında belirtildiği gibi o tüm bunları, karargâhı Selemye'de olan beklenen Mehdî adına yürüttü. Dolayısıyla geriye emaneti ehline tevdi etmekten başka bir şey kalmamıştı. Bir diğer ifadeyle sıra Ubeydullah'ın tahta oturtulmasına gelmişti artık.

Şimdi İsmailiyye mezhebinin İmamı Ubeydullah'ın İfrikiyye'ye gelişini ve tahta oturmasının özet hikâyesine geçelim.

⁴⁸ Kâdî Nu'man, *İftitâh*, s. 205-207, 230-231; İbnu'l-Esîr, *İslam Tarihi*, C. VIII, s. 24; İbn 'Îzârî, *Beyânu'l-Muğrib*, C. I, s.147.

⁴⁹ Kâdî Nu'man, *İftitâh*, s. 207-208, 224-225, 227-231; İbn 'Îzârî, *Beyânu'l-Muğrib*, C. I, s. 148-149.

⁵⁰ Kâdî Nu'man, *İftitâh*, s. 214-217; İbnu'l-Esîr, *İslam Tarihi*, C. VIII, s. 43-44; İbn 'Îzârî, *Beyânu'l-Muğrib*, C. I, s. 150-152; Makrizî, *İtti'âz*, C. I, s. 87-88.

902-903 yılında Suriye bölgesinde baş gösteren Karmatîler⁵¹ tehlikesi, Ubeydullah'ın Selemye'den ayrılmasına neden oldu. Karmatî kuvvetleri Selemye'ye yaklaşıncı Ubeydullah buradan kaçmaya karar verdi. Henüz küçük yaşta olan oğlu Ebû'l-Kasım ile birlikte bu şehirden ayrıldı. Ubeydullah ile birlikte Ebû Abdullah'ın kardeşi Ebû'l-Abbas, Dâî'd-Duât Feyrûz ve bazı Kutâmeliler de vardı. Ubeydullah Dımaşk ve Remle'de kısa bir müddet kaldıktan sonra 905 yılının başlarına kadar Fustat'ta kaldı. Takibat altında olan İmam, başlangıçta davasının güçlü olduğu Yemen'e gitmek üzere yola çıktı. Fakat Ubeydullah muhtemelen dâîsinin son yıllarda Ağlebîlere karşı kazandığı önemli zaferlerin haberlerini alınca yönünü Mağrib'e çevirdi. Tüccar kılığında yola çıkan Ubeydullah karşılaştığı bazı zorluklara rağmen, önce Trablus'a oradan da kendisini zor da olsa Sicilmâse'ye kadar attı. Çünkü Trablus'a geldiğini haber alan Ziyâdetullah, Ubeydullah'ın tutuklanması için valisine mektup gönderdiğinde, o buradan ayrılmıştı. Son Mağrib yolculuğunun son durağı olan Sicilmâse'de üç yıl kaldı.⁵²

Dâî Ebû Abdullah, Rakkâde'yi ele geçirdikten üç ay sonra yerine Ebû Zâkî ve kardeşi Ebû'l-Abbâs'ı Rakkâde'ye vekil bıraktı ve halkın eşrafını da yanına almak suretiyle büyük bir orduyla Ubeydullah'ı almak üzere Sicilmâse'ye doğru yola çıktı. Büyük orduyu gören başta Zenâteliler olmak üzere uğradığı yerlerde itaatlerini bildirdiler. Rüstemîlerin merkezi Tahert'e giren dâî sadece buranın sahibini öldürdü ve böylece savaşız olarak Rüstemîler Devletini de itaati altına almış oldu. Ardından da Ağustos 909 yılında Sicilmâse'ye vardı⁵³.

Başlangıçta Ubeydullah'la sorunu olmayan Sicilmâse sahibi, Ziyâdetullah'ın durumunu bildiren mektubunu aldıktan sonra Ubeydullah'ı tutuklamıştı⁵⁴.

Ebû Abdullah Sicilmâse sahibiyle yaptığı görüşmelerden sonuç alamayınca şehre zorla girdi. Duygusal içerikli buluşmadan sonra Ebû Abdullah buluşma haberini Kayrevân'a ilettili. Haberin Kayrevân'da duyulması büyük bir coşkuyla karşılandı.

Ebû Abdullah yanındaki dâîlere: "İşte bu kişi, benim ve sizlerin mevlâsıdır. İşlerinizin sahibi, zamanın imamıdır. Size müjdelediğim, beklenen Mehdî'dir. Şüphesiz

⁵¹ M. 877 yılından sonra Aşağı Mezopotamya'da İsmailiyye mezhebine bağlı olarak ortaya çıkan, bazı tarihçilere göre yıkıcı bazılarına göre ise toplumu ıslah etmek için ayaklanan bir kesimdir. Bkz. L. Massignon, "Karmatiler" *İ.A. C. 6*, s. 352 vd., Arif Tamir, *Târîhu'l-İsmâiliyye*, C. I. s. 150. Karmatilerin Dımaşk, Humus ve Selemye'de işledikleri cürümler hakkında geniş bilgi için bkz. İbnu'l-Esîr, *İslam Tarihi* C. VII, s. 436-437.

⁵² Kâdî Nu'man, *İftitâh*, s. 149-154; İbnu'l-Esîr, *İslam Tarihi*, C. VIII, s. 36-38; Makrizî, *İtti'âz*, C. I, s. 69, 81-84.

⁵³ Kâdî Nu'man, *İftitâh*, s. 235-241; İbnu'l-Esîr, *İslam Tarihi*, C. VIII, s. 44; İbn 'İzârî, *Beyânu'l-Muğrib*, C. I, s. 152-153; Markizî, *İtti'âz*, C. I, s. 89.

⁵⁴ Kâdî Nu'man, *İftitâh*, s. 129; Markizî, *İtti'âz*, C. I, s. 33,62.

ki Allah vadettiği gibi onu ortaya çıkardı...” dedi⁵⁵. Önce İkcân’a uğrayan ve artık sıfatı “Emiru’l-Mü’minin” olan Mehdî’ye dâîler tarafında korunmuş olan mallar kendisine teslim edildi. Buradan hareketle büyük bir tören ve karşılama eşliğinde, Ubeydullah el-Mehdî, 6 Ocak 910 yılında Fatimîlerin ilk halifesi sıfatıyla Rakkâde’deki saraya yerleşti⁵⁶.

Sonuç

İsmailiyye mezhebinde - neseplerinden dolayı- hilâfetin kendi hakları olduğu fikri, inançlarının temel esaslarından biridir. Onların siyasî olan bu hususu dinî emirlerden saymaları, hilâfeti ele geçirmek için kendilerine yegâne hedef seçtiler. Dolayısıyla Fatimîler Devletinin kuruluşu mezhebe dayanmaktadır. Abbasîler dönemindeki baskılardan dolayı yer altına inen ve gizli faaliyet içine giren İmamlar, davalarını yaymak için İslam aleminin çeşitli bölgelerine çok sayıda dâîler gönderdiler. Yani siyasî baskılar, sonuçta mezhepsel bir örgütün doğmasına sebebiyet vermiştir.

Bu dâîlerden biri olarak Kuzey Afrika’ya gönderilen Abdullah eş-Şî’î’nin bir devlet kurma başarısında, kendi bilgi ve zekâsının yanında, gittiği bölgenin coğrafi ve sosyolojik özelliklerinin de önemli etkisi bulunmaktadır. Nitekim, Ağlebî lideri II. İbrahim’in Ebû Havâl komutanlığında gönderdiği ordu Ebû Abdullah’a karşı galip gelip onu ele geçireceği esnada bastıran kış, ordunun geri dönmesine ve dâînin de zaman kazanmasına neden oldu. Bir diğer husus da buranın Abbasî hilafet merkezinden uzakta olmasıdır. Dolayısıyla iletişim imkânları veya askerî destek kısa zamanda gelemezdi. Kutâme kabilesinin yaşadığı yerler, İfrikiiyye’nin iç taraflarında medeniyetten fazla nasibini almayan dağlık ve kırsal kesimi oluşturmaktaydı. Nitekim, Ebû Abdullah’ın Ağlebî idaresi tarafından teslimi istendiğinde, kabile topluluklarında ve kırsal kesimlerde görülen misafirperverlik duyguları ön plana çıkarak teslimi yanaşmadıkları gibi onu savunmayı da kabilenin onuru saymışlardı.

Hareketin ortaya çıktığı Kutâme kabilesinin halkıyla dâînin geldiği ve yetiştiği bölgeleri mukayese yapmaya gerek dahi kalmamaktadır. Zira Dâî Ebû Abdullah, medeniyetin ve hilafetin merkezi Bağdat’ta muhtesiplik veya muallimlik görevinde bulunduktan, Dâî’ d-Duât Feyrûz ve Yemen’deki Dâî İbn Havşeb tarafından belli bir zamanda eğitimden geçtikten sonra tam donanımlı bir asker gibi bölgeye gitti. Eğitim ve

⁵⁵Kâdî Nu’mân, *İftitâh*, s. 244-245; İbn ‘İzârî, *Beyânu’l-Muğrib*, C. I, s.153.

⁵⁶Ferhât ed-Diştirâvî, *el-Hilâfetü’l-Fatimiyye*, s. 181; İbnü’l-Esîr, *İslam Tarihi*, C. VIII, s. 45; Makrizî, *İtti’âz*, C. I, s. 90-91.

dinî bilgileri, belli başlı dini emirlerin dışına çıkmayan bu bölgedeki halkı kendi tarafına çekmesi, belki de fikirden çok toplumsal duygu ve tepkilere dayanmaktaydı.

Ancak öyle ya da böyle Hicrî üçüncü yüzyılın sonu, Miladî onuncu yüzyılın başlarında Fatımîler devletinin kurulmasıyla İslam dünyası önce ikiye, yaklaşık yirmi yıl sonra da örnek olduğu Endülüs Emevîlerinin halifeliklerini ilân etmesiyle de İslam dünyası üç ayrı hilâfete ayrıldı. Böylece Bağdat ve Kurtuba İki sünnî hilafetin merkezini, Rakkâde (el-Mehdiyye) de şîî hilafetin merkezini temsil etti. Nitekim mezhebin yegâne hedefi olan İslam dünyasındaki hilâfeti tamamıyla ele geçirme düşüncesi, Fatımîlerin istikametini Kuzey Afrika'dan Bağdat'a doğru çevirdi.

KAYNAKLAR

- ATALAY, İbrahim, *Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası*, İzmir, 1999.
- BASSET, Rene, "Berberîler", *İ.A.*, C. 2, s. 525-534.
- BROCKELMAN, Carl, *Tarîhu's-Şu'ûbi'l-İslâmiyye* (Arp. Çev., N. E. Faris-M. el-Baalbekî), Beyrut, 1993.
- DEMİRCİOĞLU, Halil, *Roma Tarihi*, Ankara, 1998.
- EBÛ ZEHRA, Muhammed, *İslamda Siyasi İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi* (Çev., A. Şener) İstanbul, 1983.
- ED-DİŞRÂVÎ, Ferhât (Arp. Çev., H. es-Sâhilî), *el-Hilâfetü'l-Fatimiyye bi'l-Mağrib*, Beyrut, 1994.
- EL-BELÂZURÎ, *Fütûhu'l-Büldân* (Çev., M. Fayda), Ankara, 1987.
- EL-HAMEVÎ Yakut, *Mu'cemü'l-Büldan*, C. I-VII, Beyrut, 1995.
- EL-MÜZEYNÎ, Salih M. M. *Libya*, Bingâzi, 1994.
- FIĞLALI, E. Ruhi *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, Ankara, 1996.
- GÖZENÇ, Selâmi, *Afrika Ülkeler Coğrafyası*, İstanbul, 1995.
- HALİFE B. HAYÂT, *Tarîhu Halife b. Hayât* (Çev. A. Bakır), Ankara, 2001.
- HAREKÂT, İbrahim, "Mağrib" *T.D.V.İ.A.*, C. 27, Ankara, 2003, s. 314-318.
- HİTTİ, Philip K, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi* (Çev., S. Tuğ), C. I-II, İstanbul, 1989.
- İBN 'İZÂRÎ EL-MERÂKUŞÎ, *Kitâbu'l-Beyânî'l-Muğrib fî Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib* Neşr ve thk. Levi Provençal-G.S. Colin), C. I-III, Leiden, 1948.
- İBN ABDU'L-HAKEM, *Fütûhu Mısır ve Ahbâruhâ*, Kahire, 1991.
- İBNU'L-ESÎR, *İslam Tarihi* (Çev., A. Özeydin - A. Ağırakça), C. I-XII, İstanbul, 1987.
- İBNU'L-FAKÎH, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. el-Hamedânî, *Kitâbu'l-Buldân*, Leiden, 1302.
- KÂDÎ NU'MAN, *Risâletü İftitâhi'd-Da've*, (Thk. V. Kâdî), Beyrut, 1970.

- KÖKSAL, Aydoğan, *Afrika Coğrafyası*, Ankara, 1976.
- LEVİS, Bernard, “İsmaililer”, *İ.A. C. 5/2*, Eskişehir, 1997, s. 1120-1124.
- LOMBARD, Maurice, *İlk Zafer Yıllarında İslam* (Çev.,N. Uzel), İstanbul, 1983.
- MÂCİD, Abdu'l-Mün'im, *Zuhûru'l-Hilâfeti'l-Fatîmiyye ve Sukûtuha fî Mısr*, Kahire, 1994.
- MAKRİZÎ, *İtti'âzu'l-Hunefâ bi Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtımiyyîn el-Hulefâ* (Thk., C. eş-Şıyyâl), C. I, Kahire, 1948,
- MASSİGNON, L., “Karmatiler” *İ.A. C. 6*, Eskişehir, 1997, s. 352-359.
- SEYYİD, Eymen Fuâd, *ed-Devletü'l-Fatîmiyye fî Mısr*, Kahire, 1992.
- TAMİR, Arif, *Ubeydullah el-Mehdî*, Beyrut, 1990.
- , *Târîhu'l-İsmâiliyye*, C. I-IV, London, 1991.
- YVER G., “Mağrib”, *İ.A. C. 7*, Eskişehir, 1997, s. 142-143.